

نقد و بررسی مبحث «اعجاز» در دایره المعارف الیورلیمن

تاریخ دریافت مقاله: خرداد ۱۳۹۹

تاریخ پذیرش مقاله: تیر ۱۳۹۹

اسماعیل ابراهیمی

دانشجوی دکتری، قرآن و مستشرقان، جامعه المصطفی قم

نویسنده مسئول:

اسماعیل ابراهیمی

چکیده

بسیاری از خاورپژوهان و دانشمندان غربی در مورد اسلام به صورت عام و در مورد قرآن به طور خاص با انگیزه‌ها و پیش‌داوری‌های خاصی دست به قلم شده و می‌شوند که دانستن چنین انگیزه‌هایی برای یک پژوهشگر مسلمان که درد دین دارد در مقام اظهار نظر و نقد ضروری می‌نماید؛ لذا هدف نویسنده در این نوشتار، معرفی و آسیب‌شناسی مدخل «اعجاز» در «دایره المعارف الیورلیمن» نوشته آقای «استفان وایلد» آلمانی با روش تحلیلی-انتقادی است.

نویسنده بعد از بررسی مدخل «اعجاز» چنین نتیجه گرفته است که مدخل فوق، افزون بر نقاط قوت و امتیازاتی (مانند: مختصر بودن، مستند بودن به آیات قرآن، آوانگاری برخی کلمات مهم به کار رفته در مدخل و اعتراف به واقعیت‌ها...) که دارد، دارای اشکالات و نقدهایی جدی (از قبیل: عدم نظم و انسجام در ساختار، عدم تناسب عنوان با مَعْنُون، عدم استفاده از منابع اصیل اسلامی و منابع شیعی، عدم جامعیت، شیطنت در تعبیر و ادعاهای بدون ارائه‌ی دلیل...) نیز می‌باشد که در این نوشتار به آن پرداخته شده است.

کلمات کلیدی: دایره المعارف الیورلیمن، قرآن یک دانشنامه، اعجاز قرآن، استفان وایلد، نظریه صرفه،

تحتی قرآن.

مقدمه

رشد و بالندگی علم، همیشه همراه با تبادل و تعامل افکار بوده و همین تبادل و تعامل سبب پخته شدن و استحکام یک نظریه خواهد شد؛ اما گاهی تبادل و تعامل رنگ می‌بازد و منجر به تقابل و تضارب می‌شود یعنی جنگ و دعوا صورت می‌گیرد، یک طرف خود را ذی‌حق فرض کرده و طرف مقابل را ناحق می‌پندارد، در نتیجه تلاش می‌کند طرف مقابل را تسلیم باورهای حق‌گونه خود نماید، اینجاست که تقابل دو دیدگاه، دو فرهنگ یا دو تمدن خودش را نشان می‌دهد. در جهان معاصر که جهان غرب خود را صاحبان علم و تکنولوژی قلمداد می‌کند در تلاش است تا از راه‌های گوناگون حقانیت و برتری خویش را به رُخ دیگران بکشد. یکی از شیوه‌هایی که جهان غرب دنبال می‌کند فعالیت‌های پژوهشی در حوزه‌های مختلف علوم اسلامی در قالب "دایرة المعارفها" = دانشنامه‌ها است. یکی از "دایرة المعارف‌هایی" که از سوی محققان غربی اخیراً ارائه شده و نسخه‌ی آن هم‌اکنون در وب به زبان انگلیسی قابل دریافت است «قرآن یک دایرة المعارف»^۱ مشهور به «دایرة المعارف آلپورلیمن» است که با ۴۶۸ مدخل اصلی و ارجاعی در یک جلد سال ۲۰۰۵ م منتشر گردید.

این حجم از پژوهش‌های غربیان آن هم تنها در حوزه‌ی قرآن، اقتضا می‌کند که یک پژوهشگر از کنار آن به سادگی عبور نکند به ویژه نسبت به برخی موضوعات مهم مانند موضوع «اعجاز» که کنجکاو را مضاعف می‌کند؛ چون مبحث «اعجاز» یکی از بنیادی‌ترین مباحث قرآنی و دارای ابعاد زیادی است که این خود، بحث را گسترده‌تر و احیاناً پیچیده‌تر خواهد کرد و طبیعی است که یک خاورشناس در چنین مباحثی به سختی بتواند حق مطلب را ادا کند. از سویی، کشف نقاط قوت و ضعف مقالات دانشمندان غربی سبب رشد و پویایی جامعه‌ی علمی خواهد شد.

این نوشتار با الهام گرفتن از آیه‌ی شریفه: «وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاٰنُ قَوْمٍ عَلٰٓی اَلَّا تَعْدِلُوْا.../ مائده: ۸» که بر رعایت عدل و انصاف توصیه می‌کند، در پی نقد و بررسی مدخل «اعجاز»^۲ از «دایرة المعارف آلپورلیمن» نوشته آقای «استفان وایلد»^۳ می‌باشد که یکی از بنیادی‌ترین موضوعات قرآنی است، امید است که بتواند گوشه‌هایی از بایسته‌ها و کاستی‌های آن را به جامعه‌ی قرآنی بیان نماید.

پیشینه پژوهش

بحث «اعجاز قرآن» یکی از مباحث مهم و دقیق قرآنی در میان دانشمندان اسلامی است، گرچه تاریخ دقیق آن معلوم نیست که از چه زمان به آن پرداخته شده است؛ ولی از مضامین برخی آیات (بقره: ۲۳، هود: ۱۴، یونس: ۳۸، اسراء: ۸۸، طور: ۳۴) این طور استفاده می‌شود که بحث «اعجاز» همزمان با نزول وحی مورد گفتگو بوده است. مرحوم آیت الله معرفت در این زمینه چنین گزارش می‌کند:

«شاید اولین کسی که در این زمینه بحث کرده و موضوع «اعجاز» را به صورت کتاب یا یک رساله درآورده (براساس گفته ابن ندیم) محمد بن زید واسطی (م ۳۰۷ ق) باشد، وی از بزرگان علم کلام و کتاب‌هایی به نام «الامامة» و «اعجاز القرآن فی نظمه و تالیفه» نگاشته است. برخی پیش از او ابو عبیده مَعَمَر ابن مثنی (م ۲۰۹ ق) را گفته‌اند، او کتابی در دو جلد در باره اعجاز قرآن نوشته است. همچنین ابو عبید قاسم ابن سلام (م ۲۲۴ ق) کتابی در اعجاز نگاشته است؛ اما این نوشته‌ها اکنون در دست نیست و قدیمی‌ترین آثاری که در این زمینه در دست است یکی رساله‌ی «بیان اعجاز القرآن» نوشته ابو سلیمان خطابی بُستی (م ۳۸۸ ق) و دیگری رساله «شافیه» نوشته شیخ عبد القاهر جرجانی (م ۴۷۱ ق) است» (معرفت، علوم قرآنی، ۱۳۸۴ش، ص ۲۸۸)؛ اما اینکه در بین مستشرقان چه زمانی شروع شد و چه کسانی در مورد «اعجاز قرآن» کتاب مستقلی نوشته‌اند روشن نیست، برخی از مستشرقان قسمتی از نوشته‌های خود را در مورد «اعجاز قرآن» (غالباً علیه قرآن) اختصاص داده‌اند که یکی از آن افراد، پطروس مقدس یا پطروس مَبَجَّلُ الْمُحْتَرَمُ^۴ فرانسوی است، او که از اولین مترجمان قرآن به زبان لاتین نیز به شمار می‌رود کتابی در رد اسلام در چهار بخش نوشت: ۱- کتابهای مقدس یهودیان و مسیحیان تحریف نشده؛ ۲- طعن بر پیامبر اسلام؛ ۳- اثبات معجزه نداشتن پیامبر اسلام؛ ۴- بدعت‌هایی در دین اسلام (زمانی، شرق شناسی و اسلام شناسی غربیان، ۱۳۸۵، ص ۹۱).

1. The Quran an Encyclopedia

2. Inimitability

3. Stefan Wild

4. Peter the venerable

اهمیت و ضرورت پژوهش

ضرورت شناخت درست از اسلام پژوهی در غرب، آن گاه روشن می‌شود که اندکی صفحات تاریخ را ورق بزینم و عملکرد غربیان در مورد اسلام و متقابلاً رویکرد دانشمندان مسلمان را مورد مذاقه قرار دهیم. عالمان دین در طول تاریخ همواره خود را به پاسخ گویی شبهات و اشکالات از سوی مخالفان (بیشتر یهود و نصارا) ملزم می‌دانستند؛ آنگونه که امامان بزرگوار شیعه^(۶)، از جمله امام صادق^(ع) و امام رضا^(ع) از پیشگامان مناظره با مخالفان اسلام و پیروان دیگر ادیان بودند، آنان با حضور در مجالس مناظره، شبهه‌ها و پرسش‌های اهل کتاب و زنادقه را پاسخ می‌گفتند.

این روند هنوز ادامه دارد و امروز مستشرقان حاصل پژوهش‌های خود را در مورد معارف اسلامی در قالب مجموعه مقالات، کتاب‌ها به جهان علم عرضه کرده و می‌کنند که شناخت دقیق اینگونه آثار و دیدگاه‌های مطرح شده در ضمن آن‌ها، ضرورتی انکارناپذیر به نظر می‌رسد؛ چه اینکه در پس نگارش برخی از این آثار، گاهی اهداف و اغراض استعماری-تبشیری نهفته است. افزون بر این، در لابه‌لای مطالب مطرح شده در اینگونه آثار، گاهی شبهات و انتقادهایی در باره معارف اسلامی و قرآنی به صورت مرموزانه و غیر مستقیم به چشم می‌خورد که نیاز به تیز بینی محققان اسلامی دارد، از سویی ممکن است در میان انبوه از نوشته‌ها و مقالات اعترافات به حقانیت اسلام و قرآن کریم نیز وجود داشته باشد که ما در مورد آن اطلاع نداریم و امروزه برخی از این اعترافات تا حدودی روشن شده است.

یکی از این خاورشناسان آقای «استفان وایلد» اسلام شناس معاصر آلمانی است که حدود هفده مدخل^۵ در «دایرة المعارف الیورلیمن» دارد. ضرورت اقتضا می‌کند که اگر تک‌تک این مدخل‌ها را نتوان بررسی کرد حد اقل یکی از آنها را باید مورد نقد و کنکاش قرار داد. این نوشته براساس این ضرورت، مدخل «اعجاز»^۶ را مورد نقد و بررسی قرار داده است.

مفهوم اعجاز در لغت و اصطلاح

دیدگاه‌های لغت‌نویسان در باره واژه «اعجاز»، بسیار با یکدیگر نزدیک است. ابن فارس، راغب و ازهری می‌گویند: واژه «اعجاز» مصدر و از ریشه «عجز» می‌باشد که به معنای ناتوانی و نیز پایان و انتهای هر چیزی است (ابن فارس، معجم مقاییس اللغة، ۴۰۴ق، ج ۴، ص: ۲۳۲؛ راغب، مفردات ألفاظ القرآن، ۱۴۱۲ق، ص: ۵۴۷؛ ازهری، تهذیب اللغة، بیتا، ج ۱، ص ۲۱۹)، در قاموس قرآن چنین آمده است: «عجز بر وزن فلس یعنی ناتوانی و اعجاز به معنای عاجز کردن است و در قرآن نیز چنین اشاره شده است: «وَمَا أَنْتُمْ بِمُعْجِزِينَ / یونس: ۵۳» شما نمی‌توانید [خدا را] در مانده و عاجز کنید (قرشی، قاموس قرآن، ۱۳۷۱ش، ج ۴، ص: ۲۹۳). نتیجه دیدگاه‌هایی لغت دانان این می‌شود که معجزه به دو معنی است: ۱. انتها و آخر چیزی ۲. به معنی عجز و ناتوانی. اعجاز قرآن کریم از نوع دوم است، یعنی آخرین اعجاز نبی مکرم اسلام^(ص) که در بلاغت، فصاحت، استواری گفتار، رسا بودن بیان، نوآوری‌های فراوان در زمینه معارف و احکام و دیگر ویژگی‌ها آنقدر بالا است که دور از دسترس انسان قرار دارد (معرفت، علوم قرآنی، ۱۳۸۴ش، ص ۲۸۷).

اما دیدگاه‌ها در باره معنی اصطلاحی «اعجاز» متفاوت است که نویسنده از میان آنها بهترین تعریف را بر گزیده است و آن تعریف چنین است: «معجزه عبارت است از کار خارق العاده‌ای که با اراده خداوند متعال از شخص مدعی نبوت ظاهر شود؛ ولی اگر کار خارق العاده از فرد غیر مدعی نبوت (بنده‌ی صالح خداوند) سر زند، کرامت نامیده می‌شود نه معجزه» (شیخ مفید، النکت الإعتقادیة، ۱۴۱۳ق، ص ۳۶؛ حلبی، تقریب المعارف، ۱۴۱۷ق، ص ۱۵۴، طوسی، الاقتصاد فیما یتعلق بالاعتقاد، ۱۴۰۶ق، ص ۱۵۵، محقق حلی، المسلك فی اصول الدین، ۱۳۷۳ش، ص ۱۶۱).

پس معجزه از چند عنصر اساسی تشکیل شده است: خارق العاده بودن، همراه با مبارزه خواهی (تحدتی)، همراه با ادعای پیامبری، قابل تعلیم و تعلم نبودن و مطابق با ادعا واقع شدن. بنا بر تعریف بالا، فرق معجزه با سایر کارهای غیر متعارف (مانند: جادو، کهنات، شعبده بازی و...) آشکار و روشن می‌شود که هیچ کدام شرایط معجزه را ندارد.

^۵. قانون - شیطان - بهشت - جهنم - اعجاز (مقاله حاضر) - کتاب - ام الكتاب - سوگندها - نسخ - خضر - بسمله - جمال - جنت - عذاب - خواندن - خود ارجاعی.

^۶. Inimitability

۱. معرفی نویسنده

زیست‌نامه

نویسنده مدخل «عجاز» در «دایرة المعارف أولیور لیمن» دکتر استفان وایلد (Stifan wild) متولد (۲ مارس ۱۹۳۷م) در شهر لایپزیگ آلمان و یکی از اسلام شناسان معاصر است. وی تحصیلات مقدماتی را در زادگاهش گذرانده و مدرک کارشناسی ارشد خود را در رشته فلسفه از یکی از دانشگاه‌های آلمان (مونخ = University of Munich) گرفته و مدرک دکتری خود را در رشته زبان و ادبیات عربی کلاسیک نیز از دانشگاه فوق در سال (۱۹۶۱م) اخذ نموده و نیز درجه استادی را بعد از هفت سال فعالیت از همان دانشگاه گرفته است. استفان وایلد تخصصش بیشتر در مورد مطالعات شرقی، قرآن، ادبیات عربی کلاسیک است.

وی در دانشگاه (بُن = University of Bonn) نزدیک به ۲۵ سال تا زمانی که در سال ۲۰۰۲ بازنشسته شد فعالیت علمی کرده است. او نیز از سال ۱۹۶۸ تا سال ۱۹۷۴ به عنوان مدیر موسسه آلمانی پژوهش‌های شرقی در بیروت لبنان فعالیت داشته است. استفان وایلد در سال ۱۹۷۴ ریاست گروه زبان و مطالعات اسلامی دانشگاه (آمستردام = University of Amsterdam) را به عهده گرفته و از سال ۱۹۸۲ تا سال ۲۰۰۹، به عنوان سردبیر مجله (عالم الإسلام) که یک مجله بین المللی در زمینه مطالعات اسلام مدرن است فعالیت کرده است (مرکز تفسیر للدراسات القرآنیة: <https://tafsir.net/author/3361/shtyfan-fyld-stefan-wild>).

آثار علمی

آقای «استفان وایلد» آثاری علمی فراوانی در موضوعات اسلامی دارد که بیشتر آثارش به زبان آلمانی نگاشته شده است. برای دکتر «وایلد» چندین کتاب و مقاله ثبت شده است که در زیر به چند نمونه‌ی از آن‌ها (بترتیب: کتابها و مقالات) اشاره می‌شود:

کتاب‌ها

۱. انسان، پیامبر و خدا در اسلام
Mensch, Prophet und Gott im Islam. 2001, ISBN 3930454254.
۲. اسلام بین قرون وسطی و دوران مدرن
Die islamische Welt zwischen Mittelalter und Neuzeit
ویکی پیدیا: (https://de.wikipedia.org/wiki/Stefan_Wild)
۳. المرجعیة الذاتية فی القرآن الکریم، فی عام ۲۰۰۶م
(مرکز تفسیر للدراسات القرآنیة: <https://.net/author/3361/shtyfan-fyld-stefan-wild>)
۴. قرآن به عنوان متن
The Qur'an as Text. Brill, Leiden 1996 ISBN 9004103449.
سایت آمازون: (<https://www.amazon.fr/Quran-As-Text-Stefan-Wild/dp/9004103449>)
۵. کتاب العین و معجم عربی
Das Kitab al-'Ain und die arabische Lexikographie. 1965, ISBN 3447010444.
۶. اسامی مکان‌های لبنانی، نوع شناسی و تفسیر (متون و مطالعات بیروت)
Libanesische Ortsnamen, Typologie und Deutung (= Beirut Texte und Studien). Beirut, 1973, ISBN 3899130081.
۷. غسان کنفانی [یکی از رهبران فلسطینی، شاعر و رمان‌نویس] زندگی یک فلسطینی
Ghassan Kanafani. The life of a Palestinian. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1975, ISBN 3447016671.
۸. «مشکلات تحصیلی آموزش تدریس در عربی کلاسیک» در مجموعه مقالات «زبان شناسی عمومی و دسترسی به زبان‌های مرده آفراسیایی»
Didaktische Probleme des akademischen Unterrichts im klassischen Arabisch. In: J. H. Hopkins (Hrsg.), General Linguistics and the Reaching of Dead Hamito-Semitic Languages. Brill, Leiden 1978, S. 51–67.
۹. «مسلمان و مذهب: یک مکتوب از توکیو به مکه و نتایج آن در دمشق» در مجموعه مقالات منتشر شده به افتخار ۶۵ سالگی روبرت رومر با عنوان جهان اسلام در مابین قرون وسطی و دوران جدید
Muslim and Madhab. Ein Brief von Tokio nach Mekka und seine Folgen in Damaskus. In: U. Haarmann, P. Bachmann (Hrsg.): Die islamische Welt zwischen Mittelalter und Neuzeit.

۱۰. سوسیالیسم ملی ناسیونالیسم در شرق عربی، بین سالهای ۱۹۳۳ و ۱۹۳۹، در مجله جهان اسلام National Socialism in the Arab East between 1933 and 1939, in Die Welt des Islam. Jg. 25. Brill, Leiden 1985, S. 126 – 173.

۱۱. عثمانیسم در برابر عربیسم: در مورد فرید کاسب (۱۸۸۴-۱۹۷۰) در مجله جهان اسلام Ottomanism versus Arabism. The Case of Farid Kassab 1884-1970. In: Die Welt des Islam. Jg. 28. Brill, Leiden 1988 ISSN 0043-2539 S. 607 – 627.

المركز الاسلامی للدراسات الاستراتيجية: (<https://www.iicss.iq/?id=14&sid=2051>)

مقالات

جناب «استفان وایلد» علاوه بر کتاب‌هایی که نام برده شد مقالات زیادی در موضوعات مختلف دارد که بیشتر به زبانهای آلمانی، انگلیسی و فرانسوی نگاشته شده است (و بسیاری از مقالات او در پایگاه دانشگاه بُن^۷ موجود است) و برخی از آن‌ها به زبانهای عربی و فارسی ترجمه شده است، هفده مقاله «وایلد» در «دایرة المعارف الیورلیمن» موجود است که در ابتدای لیست زیر قرار داده شده. (در لیستی که خواهید خواند سعی شده مقالاتی که بیشتر جنبه‌ی اسلامی و قرآنی دارد انتخاب شود):

۱- نسخ (ABROGATION/... P 3-6)

۲- خضر (AL-KHIDR/...P343-345)

۳- زبان عربی (ARABIC LANGUAGE/ ...P49-54)

۴- بسمله (BASMALA/ ...P115-116)

۵- جمال (BEAUTY/ ...P119-120)

۶- قانون (CANON/...P136-139)

۷- شیطان (DEVIL/... P179-181)

۸- بهشت (HEAVEN/... P258-259)

۹- جهنم (HELL/... P259-263)

۱۰- اعجاز (INIMITABILITY/... P295-211)

۱۱- کتاب (KITAB/... P345-347)

۱۲- ام‌الکتاب (MOTHER OF THE BOOK/... P418-419)

۱۳- سوگندها (OATHS/... P473-474)

۱۴- جنت (PARADISE/... P486-488)

۱۵- عذاب (PUNISHMENT/... P511-512)

۱۶- خواندن (READING/... P532-535)

۱۷- خود ارجاعی (SELF-REFERENTIALITY/... P576-579)

منظور از این عنوان (خود ارجاعی)، این است که قرآن خود را تأیید و تفسیر می‌کند یعنی ارجاع برخی آیات به آیات دیگر سبب روشنی مضامین و مفاهیم آن‌ها می‌گردد، مانند ارجاع آیات متشابه به محکم، مجمل به مبین، عام به خاص، مطلق به مقید و... (<http://www.mehdi-azaiez.org/Self-Referentiality-in-the-Qur-an?lang=en>).

۱۸- ملاحظات علی مساهمات المستشرقین فی الدراسات القرآنیة (پایگاه المکتبۃ المهدتین: <http://www.al-maktabeh.com/play.php?catsmktba=767>).

۱۹- سه گفتگو پیرامون قرآن^۸

(مرکز تفسیر للدراسات القرآنیة: <https://tafsir.net/author/3361/shtyfan-fyld-stefan-wild>)

۲۰- روشنگری اسلامی و پارادوکس

⁷ University Bonn

^۸ ثلاث محاضرات حول القرآن. المحاضرة الأولى؛ تاریخ القرآن، لماذا لا نحرز تقدماً؟، المحاضرة الثانية؛ لغة القرآن، هل العربية لغة مقدسة؟ و المحاضرة الثالثة؛ القرآن اليوم، لماذا نترجم ما لا يقبل الترجمة؟ سه موضوع فوق، در واقع ترجمه‌ای از میزگرد آقای وایلد در مدینه منوره است که آنجا دعوت شده بوده است.

۲۱- عظمت قرآن

۲۲- پیامبر و روش او؛ اسلام و مدرنیته

۲۳- قرآن، جهاد و مدرنیته

۲۴- تفسیر سیاسی قرآن

۲۵- دیدگاه‌ها در مورد نقش شرق شناسان در مطالعات قرآن (به زبان عربی)

برای آگاهی افزون‌تر به سایت دانشگاه بن آلمان به آدرس زیر مراجعه شود:

<https://www.ioa.uni-bonn.de/de/abteilungen/islamwissenschaft/personen/Prof.-Dr.-Stefan-Wild>

۲. معرفی مقاله

مدخل اعجاز «Inimitability» دو صفحه (از صفحه ۲۹۵-۲۹۶) است و در ذیل نهمین حرف الفبای انگلیسی (I) در «دایره المعارف آلپورلیمن» قرار دارد. در این مدخل «استفان وایلد/Stefan Wild» به شرح مختصری از اعجاز قرآن پرداخته است. گرچه عنوان مقاله «Inimitability» (اعجاز) عام است و پسوند «قرآن» ندارد؛ ولی آقای محمد حسین وقار که «دایره المعارف آلپورلیمن» را به فارسی برگردانده و سرترجمی آن را به عهده داشته، پسوند قرآن را به آن افزوده است (گرچه نفس این کار جای نقد دارد) شاید آقای محمد حسین وقار، از آنجا که متوجه شده نویسنده‌ی مدخل «اعجاز»، تنها از اعجاز قرآن سخن گفته نه از مطلق اعجاز، به خود اجازه داده پسوند قرآن را اضافه کند.

آقای «استفان وایلد» در این مدخل، آن‌گونه که از عنوان مدخل انتظار می‌رود حق مطلب را به شایستگی ادا نکرده و بحث را ناقص مطرح کرده است. شاید این نواقص را سروراستار دایره المعارف جناب «آلپورلیمن» متوجه بوده و در صدد بر طرف کردن کاستی برآمده و خود مقاله‌ی نسبتاً مفصل‌تری (حدود سه صفحه) از «مقاله وایلد» با عنوان «Miraculousness of the Qur'an» (معجزه قرآن) بعد از این مدخل آورده، هرچند او هم تمام زوایای معجزه قرآن را مورد بررسی قرار نداده است. به هرصورت در این نوشتار در صدد آن هستیم که مقاله‌ی آقای «استفان وایلد» را بیشتر بشکافیم و درون‌مایه‌ی آن را با معیارهای علمی به سنجش قرار دهیم.

بایسته‌های مقاله

ادب و طبیعت کارهای علمی اقتضا می‌کند که ابتدا نکته‌های قوت مقاله‌ی مورد نقد در نظر گرفته شود تا زمینه‌ی پذیرش انتقاد و اشکال فراهم شود، از سویی خوانندگان عزیز با دید فراخ‌تر نگرینسته و نسبت به مقاله و نقد آن به درستی قضاوت نمایند.

مقاله آقای «استفان وایلد» دارای امتیازات و نقاط قوت چندی است که به صورت خلاصه به آن‌ها اشاره می‌شود، مهم‌ترین نکات مثبت این مقاله عبارتند است از:

۱. استناد فراوان به آیات قرآن کریم در جای جای مقاله.

۲. برجسته کردن آیات «تحدی» قرآن کریم

۳. آوردن معادل (آوا نگاری) برخی واژگان لاتین داخل پرانتز. مانند:

Inimitability: (Ijaz al-Qurann), Verses of Challenge: (ayat al-Tahaddi).

۴. اشاره به برخی دیدگاه‌های دانشمندان مسلمان (مانند دیدگاه: باقلانی، جرجانی و عایشه عبدالرحمن بنت الشاطی)

۵. اعتراف به برخی واقعیت‌ها. یعنی برخی از مستشرقان به بهانه‌ی فعالیت‌های علمی بی‌طرفانه، در پشت پرده و زیرکانه شبهاتی را مطرح کرده و می‌کنند؛ ولی گاهی در برابر واقعیت‌ها زبان به اعتراف می‌گشایند، «استفان وایلد» نیز در این قسمت اعترافاتی دارد که لازم به گفتن همه‌ی آن‌ها نیست و تنها به یک مورد اشاره می‌شود، جناب «استفان وایلد» در همان آغاز مدخل «اعجاز» چنین اعتراف می‌کند:

«... هیچ کلام انسانی و به خصوص هیچ کلام عربی نمی‌تواند با کلام الهی [کتاب آسمانی] که شکل و محتوای قرآن را تشکیل می‌دهد برابری کند، خود کلمه اعجاز در قرآن نیامده است؛ اما مفهوم اعجاز در شماری از آیات، جایگاه قرآنی خود را در یافته است، این آیات مخالفان پیامبر را به چالش کشیده و توانایی آنان را برای تولید چیزی مانند قرآن، حتی در حد تنها یک سوره یا یک آیه مردود می‌داند: [او به این آیه استناد می‌کند] «بگو: اگر انس و جن گرد آیند تا نظیر این قرآن را بیاورند، مانند آن را

نخواهند آورد، هر چند برخی از آنها پشتیبان برخی دیگر باشند» (اسراء: ۸۸) مفسران اسلامی این گونه آیات را «آیات التحدی» (هماوردطلبی) خوانده‌اند.^۹ بنابراین، او نمی‌تواند این واقعیت که قرآن کلام غیر بشر است و با هم‌اودرطلبی مدعیان و مخالفان خودش را به چالش کشیده است را انکار کند.

ایشان در آخرین سطر پاراگراف آخر مقاله‌اش، نیز از برخی مستشرقانی که نسبت به «اعجاز» قرآن عبارتهای نادرست را به کار گرفته‌اند و سبب نفرت مسلمانان و مسیحیان عرب زبان شده‌اند، انتقاد گزارش‌گونه ارائه می‌دهد.^{۱۰}

کاستی‌های مقاله

کاستی‌های مقاله «استفان وایلد» را می‌توان در دو عنوان جداگانه و به صورت خلاصه بررسی کرد: ۱. کاستی‌های روشی و ساختاری؛ ۲. کاستی‌های محتوایی.

۱. کاستی‌های روشی و ساختاری

در این قسمت به چند نمونه از کاستی‌های روشی و ساختاری و محتوایی که خیلی مهم به نظر رسیده اشاره می‌شود:

۱.۱. مقاله بدون مقدمه آغاز و بدون جمع بندی ختم شده است

یکی از ضروریات مقالات علمی و پژوهشی ورود درست و روشمند است که نویسنده‌ی مقاله (جناب وایلد) در این قسمت، مقداری کم لطفی کرده است. نویسنده محترم بدون اینکه به تاریخچه و ضرورت موضوع بحث و سایر ملزومات آن اشاره کند وارد اصل بحث می‌شود و این کار برای کسی که هیچ آشنایی با موضوع (بحث اعجاز) ندارد مقداری نامفهوم و نامأنوس و حتی گنگ خواهد بود.

۲.۱. عدم مفهوم شناسی

مفهوم‌شناسی نیز یکی از ضروریات مقالات علمی است. در بسیاری از مدخل‌های «دایرة المعارف آلپورلیمن» و دیگر دایرة المعارف‌ها (مانند دایرة المعارف اسلام و دایرة المعارف قرآن لایدن و دایرة المعارف دین و اخلاق و...) وقتی دقت کنیم می‌بینیم که این کار به صورت جدی مورد استفاده قرار گرفته است. مفهوم شناسی در واقع برای خواننده یک مقاله یا کتاب کلید فهم است، به ویژه اگر موضوع از موضوعات تخصصی باشد یا از زبان دیگر گرفته شده باشد یا مخاطب اطلاعات کافی در مورد موضوع نداشته باشد.

۳.۱. عدم نظم منطقی

نویسنده محترم در این مدخل «اعجاز» می‌توانست چندین ریزعنوان را برای نظم منطقی در نظر بگیرد تا هم از جهت ساختار ظاهری مقاله زیباتر شود و هم استانداردهای «روان‌شناسی مطالعه» را رعایت کرده باشد؛ ولی در کل مقاله، هیچ ریزعنوانی به چشم نمی‌خورد که این خود از نظر «روان‌شناختی مطالعه» بسیار خسته کننده و ملال آور خواهد بود. از باب مثال، او می‌توانست وجوه اعجاز را در قالب منطقی (براساس ترتیب از اکثر به اقل و...) طراحی و ارائه کند که این کار نشده است. (شاید ایشان در این قسمت حجتی داشته که ما نمی‌دانیم و از این جهت به او حق می‌دهیم).

۴.۱. عدم مراجعه به منابع شیعه

با توجه به اینکه رویکرد «دایرة المعارف آلپورلیمن» نسبت به مذهب شیعه، دانشمندان و شخصیت‌های آن، رویکرد مثبتی است، متأسفانه «استفان وایلد» در مدخل «اعجاز» منابع شیعه را مورد کم لطفی بسیار قرار داده است. با اینکه ایشان از مستشرقان معاصر است و هیچ بهانه‌ای برای عدم دسترسی یا عدم استفاده از منابع شیعه نداشته است، مگر اینکه بگوییم نخواستگی از منابع شیعه که برگرفته از معارف غنی اهل بیت (ع) است استفاده کند.

او نه تنها در این مدخل منابع شیعه را مورد کم لطفی قرار داده؛ بلکه منابع اهل سنت را (که غالباً در دسترس هست) هم مورد کم مهری قرار داده است.

⁹. The term itself does not occur in the Quran. But the concept of inimitability finds its Quranic basis in a number of verses that challenge and defy the opponents of the Prophet to produce something like the Quran, if only a sura or verse: 'Say: "If men and jinn banded together to produce the like of this Quran, they would never produce its like, not though they backed one another"' (17.88). Such verses were called by Muslim exegesis 'Verses of Challenge' (ayat al-Tahaddi).

¹⁰. In 1910 the German philologist No'Idke criticized the Quranic text as careless, full of mistakes, imperfect and dull; Schwally (1919) spoke of the 'horrible barrenness of the holy text'; and, as late as 1977, Wansbrough called the effect of the text 'tedious in the extreme'. Such statements are usually resented by Muslim scholars and Arab Christians alike.

او در مقاله خود بیشتر از دو کتاب به صورت مستقیم استفاده نکرده است: یکی «خدا زیبا است: تجربه زیبایی شناختی قرآن» دکتر نوید کرمانی مستشرق آلمانی ایرانی تبار^{۱۱} (این رساله در کتابخانه ملی استرالیا با این آدرس: <https://catalogue.nla.gov.au/Record/2416973> قابل دسترسی است) و دوم «مطالعات قرآنی: منابع و روش تفسیر کتاب مقدس» جان ونزبرو مستشرق معاصر آمریکایی. او در نهایت به مدخل‌هایی (هنر و قرآن؛ زبان و قرآن؛ معجزه قرآن؛ سبک قرآن) مطالب خود را ارجاع می‌دهد که بسی جای شگفتی است. به هر روی، این بی‌مهری نسبت به منابع اهل سنت و کم‌لطفی نسبت به منابع شیعه از نظر علمی غیر قابل پذیرش است.

۲. کاستی‌های محتوایی

۱.۲. عدم جامعیت

شاید بتوان اولین کاستی محتوایی مقاله جناب «استفان وایلد» را عدم جامعیت آن دانست، چرا که بحث از «اعجاز» (همان‌گونه که خود نویسنده محترم در آغاز مدخل از آن به عنوان اصلی‌ترین خصوصیت قرآن یاد می‌کند)، یکی از موضوعات بسیار مهم قرآنی بین دانشمندان و مفسران مسلمان است. اگر همه‌ی ویژگی‌هایی قرآن داشته باشیم و اعجاز قرآن را در نظر نگیریم دیگر ارزشی برای قرآن باقی نمی‌ماند؛ لذا مفسران از زمان نزول قرآن تا کنون در مورد «اعجاز قرآن» کتابها نوشته و از زوایای گوناگون به آن نگریسته‌اند. در مورد ابعاد و گونه‌های اعجاز قرآن تاکنون نزدیک به ۸۲ وجه بر شمرده‌اند (رضایی اصفهانی، علوم قرآن ۲ «اعجاز قرآن در علوم طبیعی و انسانی»، ۱۳۹۶ش، ص ۱۹۸).

جناب «استفان وایلد» در این مدخل تنها به پنج وجه از «اعجاز قرآن» (تحدی، اخبار غیبی، صنایع بدیعی: «استعاره و مجاز»، ترکیب و ساختار کلمات، نظریه صرفه) اشاره کرده که «تحدی» را بیشتر مورد توجه قرار داده است. تازه بحث «تحدی» را نیز کامل مطرح نکرده (یعنی به دو آیه «تحدی» استناد کرده و آن هم بدون تحلیل و توضیح و تنها در حد اشاره) و هم ترتیب هم‌واردطلبی که قرآن از مرتبه‌ی بالا شروع کرده و به حداقل اکتفا کرده را در نظر نگرفته است.

قرآن نخست به همه‌ی قرآن (اسرا/ ۸۸)، سپس به ۱۰ سوره‌ی از قرآن (هود/ ۱۴) و در مرحله سوم به یک سوره (یونس/ ۳۸ و بقره/ ۲۳) و در اخیر به سخنی مانند قرآن (طور/ ۳۴) تحدی کرده است. البته برخی مراحل تحدی را بر اساس روال طبیعی آن (از اکثر به اقل یا از دشوارتر به آسان‌تر) نگرفته؛ بلکه بر اساس روایات ترتیب نزول بیان کرده‌اند که کمی ترتیب بالا بهم می‌خورد (طبرسی، مجمع البیان، ج ۱۰، ۱۳۷۲ش، ص ۶۱۲-۶۱۳؛ زرکشی، البرهان فی علوم القرآن، ج ۱، ۱۴۱۰ق، ص ۲۸۰-۲۸۱).

برخی نیز روال طبیعی را از ریشه نمی‌پذیرد و تحدی را به نوع قرآن ربط می‌دهد نه مقدار آن، به اعتقاد این عده، نزول آیات تحدی در اوضاع و حالات گوناگون با توجه به مخاطبان آن بوده است و لزوماً ترتیبی بین آن لحاظ نشده است (سید قطب، فی ظلال القرآن، ج ۴، ۱۴۲۵ق، ص ۱۸۶۱). در هر صورت، آقای «استفان وایلد» آنچه که شایسته‌ی بحث «اعجاز» بود (و یک وجه آن که تحدی است و او نیز تقریباً کل مقاله‌اش را به آن اختصاص داده) ادا نکرده است.

نکته دیگر اینکه جناب محترم «استفان وایلد» در مدخل «اعجاز» به آیات زیادی در مورد «اعجاز قرآن» استناد کرده؛ ولی هیچ‌گونه تحلیل و توضیحی ارائه نکرده و تنها به ترجمه‌ی آیات بسنده کرده است.

۲.۲. عدم دقت در گزینش واژگان

یکی از نقاط ضعف مقاله جناب آقای «استفان وایلد» عدم دقت در استفاده از واژگان مناسب در جای مناسب است. آقای «استفان وایلد» مدعی است که همه‌ی انبیا^(ع) برای صداقت خودشان که از سوی خداوند هستند باید «معجزه» بیاورند.^{۱۲} ظاهر این تعبیرات هیچ اشکالی ندارد، ما هم خیلی وقت‌ها شاید همین تعبیرها را استفاده کنیم؛ اما با کمی دقت و تأمل در تاریخ پیامبران^(ع) و تفاوت‌های بین آنها (بقره: ۲۵۳) روشن خواهد شد که همه‌ی پیامبران (ع) معجزه (به معنی مصطلح) نداشتند، بلی دلیل و برهان باید داشته باشند تا صداقتشان را اثبات کنند؛ ولی معجزه‌ای که امروز اصطلاح شده لازم نیست همه‌ی انبیا^(ع) داشته باشند. پس در انتخاب واژگان دقت کافی نشده و حتی این اشکال در انتخاب عنوان مقاله که «Inimitability» به معنی تقلید ناپذیر است نیز وارد است؛ چون کارهایی مانند کرامت، سحر و... را نیز شامل می‌شود.

البته می‌توان به دفاع از آقای «استفان وایلد» گفت که اولاً: یک غیر مسلمان چون تسلط به اصل موضوع ندارد در این‌گونه نکته‌ها خیلی دقت هم ندارد تا همه‌ی این نکات ریز را در مکتوبات خود به کار گیرد و ثانیاً: این مدخل (اعجاز) در «دایرة

^{۱۱} این کتاب رساله دکتری آقای نوید کرمانی است.

^{۱۲} All prophets throughout history had to provide miracles as divine proof to their audiences that they were true prophets.

المعارف اَلیورلیمین» آمده است و پروفیسور اَلیورلیمین در مقدمه کتابش هدف از نوشتن آن را بازگو کرده که برای عموم مردم نوشته نه کاملاً تخصصی و برای خواصی از جامعه.

۳.۲. شیطنت در تعابیر و مفاهیم

شیطنت در تعابیر و مفاهیم در بسیاری از نوشته‌های مستشرقان به ویژه مستشرقان با انگیزه‌های خاص (مانند القای شبهات در عقاید مسلمانان، اختلاف و تفرقه افکنی و...) دیده می‌شود، آقای «استفان وایلد» نیز از این قاعده استثنا نیست. او وقتی در مورد «اعجاز» غیبی سخن می‌گوید پس از توصیف قرآن و تأثیر آن بر مردم، در ادامه به شیطنت بازی دست می‌یازد و چنین می‌گوید:

«... مسلمانان همانند یهودیان و مسیحیان، به کتاب خود خصوصیتی را نسبت می‌دهند که به جامعه تضمین می‌دهد که این باید کلام خدا باشد».^{۱۳}

نویسنده محترم با تعریف و توصیف از قرآن کریم، به گونه‌ی بسیار زیرکانه و غیر مستقیم می‌خواهد کتاب مقدس (عهدین= تورات و انجیل) را موجه و با اعتبار نشان دهد، یعنی ظاهر عبارات او چنین بر می‌آید که می‌خواهد بگوید همان‌گونه که مسلمانان اعتقاد دارند قرآن کلام خدا است، یهودیان و مسیحیان نیز تورات و انجیل را از جانب خدا می‌دانند.^{۱۴} می‌توان از تعبیرات نویسنده این گونه برداشت کرد که، همان‌گونه که یهودیان و مسیحیان قایل‌اند عهدین در طول تاریخ دستخوش تحریف شده، قرآن نیز به این سرنوشت دچار شده است.

۴.۲. برجسته کردن اختلافات

یکی از ترفندهای مستشرقان، بزرگ و برجسته نشان دادن اختلافات عقیدتی و فقهی مسلمانان هستند. آقای «استفان وایلد» نیز همین ترفند را در موردی استفاده کرده است، او در ابتدا اختلاف عقیدتی بین معتزله و اشاعره در مورد «قدیم و محدث» بودن قرآن کریم که خیلی ارتباط روشن به موضوع بحث «اعجاز» ندارد مطرح می‌کند و بعد دیدگاه «صرفه» را (که برخی آن را از وجوه اعجاز می‌دانند) به گونه‌ای بیان می‌کند گویا اعراب می‌خواستند و نیز می‌توانستند مانند قرآن بیاورند؛ ولی خداوند مانع فکر و تصمیم آنان از معارضه با قرآن می‌شدند.^{۱۵}

نقد دیدگاه «صرفه»

علمای اسلامی برای اثبات «اعجاز قرآن» راه‌های زیادی را به عنوان «وجوه اعجاز قرآن» بر شمرده‌اند. در میان این وجوه وجهی دیده می‌شود که به «قول به صرفه»^{۱۶} معروف گشته است، معنی این وجه این است که «قرآن» به خودی خود معجزه نیست و دیگران توانایی آن را دارند که مانند آن را بیاورند؛ ولی خداوند (کسانی را که قصد آوردن مانند قرآن را دارند) خود باز می‌گرداند و آنان را با زور و اجبار از تصمیمش منصرف می‌کند (ابن منظور، لسان العرب، ج ۹، ۴۱۴ ق، ص ۱۸۹).

ظاهراً برای اولین بار نظریه «صرفه» را ابو اسحاق ابراهیم پسر سَیَّار معروف به نَظَّام معتزلی (م ۲۲۱ ق) در کتاب روضات الجنَّات، جاحظ^{۱۷} (۲۵۵ هـ) شاگرد نظام در رسائل، مطرح کردند (سیوطی، الاتقان، ج ۲، نوع ۶۴، ص ۱۱). از میان اشاعره خطابی بستنی (م ۳۸۸ ق) در ثلاث رسائل، ابو اسحاق اسفراینی (م ۴۱۸ ق)، ابن حزم اندلسی (م ۴۵۶ ق) و قطب الدین راوندی (م ۵۷۳ ق) در الخرائج و الجرائح، علی پسر عیسی رمانی (م ۳۸۴ ق) (سیوطی، الاتقان، ج ۲، نوع ۶۴، بیتا، ص ۱۸ نقل از

¹³. Similar to Jews and Christians, Muslims ascribe to their scripture itself a quality which assures the community that this must indeed be God's word.

¹⁴. در اینکه عهدین (تورات و انجیل) در نزد یهودیان و مسیحیان چه جایگاهی دارد، خود موضوع جدی و مورد مناقشه در میان دانشمندان یهودی و مسیحی است که باید در جای خود بررسی شود.

¹⁵. The dogmatic discussions of the inimitability of the Quran were interwoven with the idea that the Quran, as direct divine speech, was uncreated and eternal. The Mutazilite position that the Quran was created speech suffered a decisive blow when the Abbasid caliph al-Mamun in 218/815 ruled that everybody who denied the uncreatedness of the Quran was guilty of apostasy. Another point of conflict was whether the Quran was inimitable because of the intrinsic nature of the text itself, or whether the Arabs could have produced something like the Quran if God had not, by a special act of divine intervention (sarfa), prevented them from doing so.

¹⁶. سه تفسیر برای قول به «صرفه» از سوی دانشمندان مسلمان ارائه شده است: ۱. سلب انگیزه: خداوند انگیزه معارضان را سلب می‌کند، ۲. سلب قدرت: خداوند با اجبار قدرت را از آنان می‌گیرد؛ ۳. سلب ابزار و تکنولوژی: خداوند اسباب مقابله با قرآن را از معارضان (مانند علم، اراده و...) با قرآن را می‌گیرد (معرفت، التمهید، ج ۴، بیتا، ص ۱۴۱).

¹⁷. در مورد جاحظ گفته شده، او اول اعتقاد به صرفه داشته و بعد بر گشته است.

رمانی) و در میان شیعه شیخ مفید (م ۴۱۳ ق) در اوائل المقالات، سید شریف مرتضی بغدادی (م ۳۵۵ ق)^{۱۸} در الموضح عن جهة إعجاز القرآن، ابی صلاح حلبی (م ۴۴۷ ق)، ابن سنان خفاجی (م ۴۶۶ ق) و برخی از علما ارائه کردند (حسینی، نظریه صرفه در اعجاز قرآن، تحقیقات علوم قرآن و حدیث، س ۱۶، ش ۴، ص ۳۵). خلاصه اگر در این وادی قدم بگذاریم سخن به بلندا خواهد کشید پس بهتر است دامن سخن را برید و به چند جمله بسنده کرد.

از نظر عقلی نظریه (صرفه) قابل جمع با مضامین آیات «تحدی» قرآن نیست، چه اینکه مفهوم آیات «تحدی» این است که انسان‌ها و حتی جنیان را به میدان مقابله در خلق مانند قرآن فرا می‌خواند و این فرا خوانی خود دلیل بر این است که (خداوند) آنها را اراده، قدرت و آزادی عمل داده‌اند و گر نه دست و پا بسته را کسی به میدان مبارزه دعوت نمی‌کند، اگر چنین کند عقلاً محکوم می‌کنند. به عبارت دیگر، شما مثلا دست و پای کسی را ببندید و بعد به او غذا تعارف کنید یا بگویید قلم و دفتر را بردار و شعری که من می‌خوانم بنویس، هیچ عاقلی این را قبول نمی‌کند و همه به مذمت آن لب به سخن خواهند گشود.

قول به «صرفه» از نظر تاریخی نیز مورد نقد جدی است، چه اینکه نمونه‌های زیادی از زمان نزول قرآن کریم تا اکنون ثبت و ضبط شده است که هر کدام به روشنی شمس دلالت به بطلان نظریه «صرفه» دارد. به عنوان مثال: مسیلمه کذاب در برابر سوره فیل ایستاد، سوره‌های ادعایی کتاب حسن‌الایجاز نصیرالدین الظافر، نمونه‌هایی از سوره‌های ادعایی انیس شروش در فرقان الحق، سوره‌های ادعایی از بسام درویش و... را نام برد.

۵.۲. ادعاهای بدون دلیل

جناب «استفان وایلد» در مدخل «اعجاز» در چند جا مطلبی را ادعا می‌کند؛ ولی هیچ سندی ارائه نمی‌دهد. از باب مثال، وقتی او از کتاب‌هایی که در باره معجزات پیامبر اسلام (ص) نوشته شده سخن می‌گوید چنین ادعا می‌کند: «رساله‌های که از قرن سوم (= نهم م) به بعد نوشته شده، کلامی منسجم حاوی معجزات نبوی را پدید آوردند»^{۱۹} نویسنده محترم در اینجا نه سندی و منبعی ارائه می‌دهد و نه نمونه‌ای را بیان می‌کند که نشان دهد ادعای او درست است.

ایشان در جای دیگر ادعا می‌کند: «در تفاسیر معاصر غیر عربی، اغلب فضای ناچیزی به اعجاز و تقلید ناپذیری قرآن اختصاص داده می‌شود. شاید اهمیت عملی مفهوم اعجاز و تقلید ناپذیری نیز کاهش یافته باشد؛ زیرا لازمه این مفهوم تسلط بر زبان عربی کلاسیک و درک زیباشناسی بدیع عربی است. از آنجا که امروز نسبت اعراب در جهان اسلام تنها حدود ۱۰ درصد است، انتقال این مفهوم در خارج حلقه کوچک علما [عرب] دشوار است»^{۲۰}.

اینگونه اظهارات در شأن یک نویسنده و محقق نیست؛ علاوه بر این، اشاره کردیم که از اصول مسلم تحقیق علمی پیراستگی بودن از هر نوع اتهام و نسبت غیر عادلانه است.

نقد کلی

گرچه در ضمن عناوین «کاستی‌های مقاله» به گونه غیر مستقیم نقدهایی کلی بر مقاله «اعجاز» صورت گرفت؛ اما اگر یک جمع بندی از همه‌ی آن‌ها ارائه شود خالی از فایده نخواهد بود. عنوان با محتوای مقاله سازگاری ندارد، عنوان «اعجاز» است و محتوا بیشتر محور «تحدی قرآن» می‌چرخد که یکی از مصادیق اعجاز است. بهتر بود نویسنده محترم عنوان را «اعجاز قرآن» قرار می‌داد تا تناسب عنوان و معنوی حفظ می‌شد.

نقد جدی دیگری که بر نویسنده این مدخل وارد است، اینکه عنوان انتخاب شده همان‌گونه که از نام آن پیداست، یک عنوان کاملاً قرآنی؛ اما متأسفانه نویسنده آنچه از قالب و نوشته ایشان به دست می‌آید هیچ گونه استفاده از منابع معتبر و دست اول حتی دست دوم و سوم اسلامی و دیدگاه‌های مفسران و دانشمندان مسلمان نداشته و به دو منبع بیشتر رفرنس نداده است که هر دو از مستشرقان معاصر هستند. برداشت من از کل این مقاله، این است که اصل این مقاله به زبان آلمانی بوده و آقای

^{۱۸}. شیخ طوسی شاگرد شریف مرتضی در «الفهرست، ص ۲۹۰» می‌نویسد: له [سید مرتضی] کتاب الصرفه؛ نجاشی در «رجال، ص ۲۷۰» می‌نویسد: له "الموضح عن جهة إعجاز القرآن" و هو الكتاب المعروف "بالصرفه". نسخه کتاب فوق در کتابخانه آستان قدس موجود است که حدود ۲۶۱ صفحه دارد.

^{۱۹}. Treatises written after the third/ninth century developed a consistent theology of prophetic miracles.

^{۲۰}. In modern non-Arabic commentaries, inimitability is often accorded little space. The practical importance of the concept of inimitability may also have decreased because the concept presupposes an intimate knowledge of classical Arabic and an appreciation of the aesthetics of Arabic rhetoric. As the proportion of Arabs in the Muslim community is today only around 10 per cent, the concept is difficult to communicate outside of a small circle of scholars.

«آلیورلیمن» یا خودش یا کسی دیگری به دستور او، مقاله آقای وایلد را به انگلیسی بر گردانده است؛ چون اولاً عنوان مقاله «Inimitability» ریشه آلمانی دارد و ثانیاً منابعی که در پایان معرفی کرده نیز به زبان آلمانی است.

نتیجه گیری

پژوهش حاضر به منظور بررسی و نقد یکی از بنیادی‌ترین موضوعات قرآنی یعنی اعجاز قرآن انجام گرفته است که در پژوهش‌های قرآن پژوهان غربی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. یافته‌ها در این پژوهش به صورت خلاصه چنین است:

- اولین یافته‌ای که از پژوهش حاضر به دست آمد، این بود که مسئله "اعجاز" نه تنها در میان انسان‌های باورمند به اسلام دارای جایگاه ویژه است؛ بلکه در بین مستشرقان نیز دارای اهمیت است، گرچه مقاله‌ی آقای استفان وایلد در این زمینه نتوانسته بیانگر تمام این موضوع (اعجاز) باشد، چرا که ایشان به چند جنبه‌ی محدود از اعجاز (مانند: «تحدی»، «استعاره و مجاز»، «ترکیب و ساختار کلمات» و «قول به صرفه») نپرداخته است. البته کم کاری نویسنده مدخل (اعجاز) تنها در محتوا خلاصه نمی‌شود؛ بلکه در بحث ساختاری و شکلی نیز دارای نواقصی است که نیاز به تکمیل دارد.

- در مورد پژوهش‌های خاورپژوهان بسیاری از محققان عوامانه فکر می‌کنند و دید مثبت به آن دارند گویا آنان را فرشتگان خدمتگزار می‌پندارند. هدف و رسالت این پژوهش این بوده که نشان دهد این نوع رویکرد از نظر عقل و دین محکوم و ساده لوحانه است و چه بسا در وراء این گونه پژوهش‌ها اهداف تبشیری، استعماری و استثماري نهفته است. اگر دقت شود در بسیاری از موارد دیده شده که مذهب‌یون در رأس کارها و دولت‌هایشان حمایتگر و مشوق آنان بوده‌اند.

منابع و مراجع

الف) کتاب‌ها

۱. قرآن کریم.
۲. ابن منظور، محمد بن مکرم (م ۷۱۱ق)، لسان العرب، محقق/مصحح: میر دامادی، جمال الدین، ناشر: دار الفکر للطباعة و النشر و التوزیع - دار الصادر، بیروت، چاپ سوم ۱۴۱۴ ق.
۳. ابن فارس، احمد، معجم مقاییس اللغة، محقق: هارون عبدالسلام، ناشر: مکتب الإعلام الإسلامی، قم، چ ۱، ۱۴۰۴ ق.
۴. زهری، محمد (۲۸۲/۳۷۰ق)، تهذیب اللغة، دار احیاء التراث العربی - بیروت، بی‌تا.
۵. الیور لیمن، دانشنامه قرآن کریم، مترجم: محمد حسین وقار، ناشر: راتلج، چاپ: اول - ۲۰۰۵ م.
۶. باقلانی، محمد (م ۴۰۳ق)، اعجاز القرآن، ناشر: دارالمعارف - مصر، الطبعة الخامسة ۱۹۹۷ م.
۷. حلبی، تقی بن نجم (۳۴۷/۴۴۷ق)، تقریب المعارف، ناشر: فارس الحسون، تحقیق فارس تبریزیان، بی‌جا، ۱۴۱۷ ق.
۸. حلی، جعفر (م ۶۷۶ق) المسلك فی اصول الدین، ناشر: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ایران، چ ۱ - ۱۳۷۳ ش.
۹. راغب اصفهانی، حسین بن محمد (م ۵۰۲ق)، مفردات ألفاظ القرآن، محقق: داوودی، صفوان عدنان، ناشر: دار الشامیة - بیروت، چ ۱ - ۱۴۱۲ ق.
۱۰. رضایی اصفهانی، محمد علی، علوم قرآن ۲ «اعجاز قرآن در علوم طبیعی و انسانی»، ناشر: مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی، چاپ دوم، ۱۳۹۶ ش.
۱۱. زرکشی، محمد (م ۷۹۴ق)، البرهان فی علوم القرآن، محقق: ذهبی، جمال حمدی، ناشر: دار المعرفة، بیروت، چاپ اول، ۱۴۱۰ ق.
۱۲. زمانی، محمد حسن، شرق شناسی و اسلام شناسی غربیان، ناشر: موسسه بوستان کتاب، قم، چ ۳، ۱۳۸۵ ش.
۱۳. سیوطی، جلال الدین، الاتقان فی علوم القرآن، محقق: سعید مندوب، ناشر: دارالفکر، بیروت، بی‌تا.
۱۴. شریف مرتضی، الموضح عن جهة إعجاز القرآن، محقق: محمد رضا انصاری قمی، ناشر: آستان قدس رضوی، چ ۱، ۱۴۲۴ ق.
۱۵. طوسی، محمد (۳۸۵/۴۶۰ق) الاقتصاد فیما يتعلق بالاعتقاد، ناشر: دارالضواء - بیروت، چ ۲ - ۱۴۰۶ ق.
۱۶. طوسی، محمد (۳۸۵/۴۶۰ق) الفهرست، تحقیق جواد قیومی، قم، ناشر: موسسه نشرالفاقه.
۱۷. شیخ مفید، محمد (۳۳۶/۴۱۳ق)، النکت الاعتقادیة، ناشر: المؤتمر العالمی لالغیة الشیخ المفید - قم، طبع ۱ - ۱۴۱۳ ق.

۱۸. طبرسی، فضل ابن حسن (م ۵۴۸ ق)، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، با مقدمه محمد جواد بلاغی، تهران، ناشر: انتشارات ناصر خسرو، چ ۳، ۱۳۷۲ ش.
۱۹. علم الهدی، سید مرتضی، الذخیره فی علم الکلام، موسسه الدشر الاسلامی، (بیتا)، قم.
۲۰. قرشی بنابی، علی اکبر، قاموس قرآن، ناشر: دار الکتب الإسلامیة- تهران، چ ۶-۱۳۷۱ ش.
۲۱. قطب، سید (م ۱۳۸۷ هـ ق)، فی ظلال القرآن، ناشر: دار الشروق، لبنان- بیروت، چاپ ۳۵، ۱۴۲۵ ق.
۲۲. مرکز فرهنگ و معارف قرآن، دایرة المعارف قرآن کریم، ناشر: بوستان کتاب قم (انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم)، ایران - قم، چ ۳، ۱۳۸۲ ش.
۲۳. معرفت، محمد هادی، التمهید فی علوم القرآن، موسسه نشر اسلامی وابسته به جامعه مدرسین قم، چ ۱، بیتا.
۲۴. معرفت، محمد هادی، علوم قرآنی، مؤسسه فرهنگی التمهید، قم، چاپ ششم: ۱۳۸۴.
۲۵. مفید، محمد، اوانل المقالات، تحقیق ابراهیم انصاری زنجانی، کنگره جهانی هزراه شیخ مفید (۱۳۷۲؛ قم)، چ ۱، ۱۴۱۳ ق.
۲۶. نجاشی، احمد بن علی، رجال نجاشی، موسسه نشر اسلامی وابسته به جامعه مدرسین قم، چ ۶، ۱۳۶۵ ش.
27. Oliver Leaman, The Qur'an an Encyclopedia, First published 2006 by Routledge, London and New York.

ب) مقاله‌ها

- ۱) استفان وایلد، مدخل اعجاز (دایرة المعارف ألبورلیمین)، چاپ ۲۰۰۶ م.
- ۲) رضایی اصفهانی، محمد علی، و حسین علوی مهر، بررسی اعجاز قرآن در دانشنامه قرآن البور لیمن، مجله قرآن پژوهی خاورشناسان، ش ۲۴، بهار و تابستان ۱۳۹۷ ش.
- ۳) حسینی، سیده خدیجه، نظریه صرفه در اعجاز قرآن: بررسی خاستگاه ها و سیر تطور تاریخی، فصلنامه علمی پژوهشی «تحقیقات علوم قرآن و حدیث» دانشگاه الزهراء، س ۱۶، ش ۴، زمستان ۹۷ ش.
- ۴) جواهری، محمدحسن، بازخوانی نظریه صرفه، قبسات، سال ۱۷، زمستان ۱۳۹۱، شماره ۶۶.

ج) پایگاه‌ها

۱. پایگاه مجلات تخصصی نور:
<http://www.noormags.com>
۲. پایگاه آمازون:
<https://www.amazon.fr>
۳. پایگاه مرکز تفسیر للداراسات القرآنة: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
<https://tafsir.net>
۴. پایگاه روز نامه الحیاء:
<http://www.alhayat.com>
۵. ویکی پدیا:
<https://de.wikipedia.org>
۶. پایگاه شخصی مهدی عزیز:
<http://www.mehdi-azaiez.org>
۷. سایت دانشگاه بُن:
<https://www.ioa.uni-bonn.de>
۸. پایگاه مکتبه المهتدین الاسلامیة:
<http://www.al-maktabeh.com>